vṛṣasārasaṃgrahaḥ

A Critical Edition in Progress

Version of March 6, 2021

Csaba Kiss

DRAFT by CSK

DRAFT by CSK

Contents

विंशतिमो ऽध्यायः 4

DRAFT by CSK

वृषसारसंग्रहः

[विंशतिमो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच।
पञ्चविंशति यत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः।
कथयस्व ममाद्य त्वं छिद्यते येन संशयः ॥ २०:१॥

[तत्त्वनिर्णयम्]

अनर्थयज्ञ उवाच।
सर्वं प्रत्यक्षदर्शित्वं कथं मां प्रष्टुमर्हसि।
पृष्टेन कथनीयो ऽस्मि एष मे कृतनिश्चयः।
शृणु ते सम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वसद्भावमुत्तमम् ॥ २०:२॥

[पुरुषः-शिवः-ब्रह्मा (२५)]

नादिमध्यं न चान्तं च यन्न वेद्यं सुरैरपि।
अतिसूक्ष्मो ह्यतिस्थूलो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ २०:३॥
अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च अक्षराक्षरवर्जितः।
सर्वः सर्वगतो व्यापी सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २०:४॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः।
अजरामरजः शान्तः परमात्मा शिवो ऽव्ययः ॥ २०:५॥
अलक्ष्यलक्षणः स्वस्थो ब्रह्मा पुरुषसंज्ञितः।
पञ्चविंशः स विज्ञेयो जन्ममृत्युहरः प्रभुः ॥ २०:६॥
कलाकलङ्कनिर्मुक्तो व्योमपञ्चाशवर्जितः।
जलपक्षी यथा तोयैर्न लिप्येत जले चरन्।
तद्वद्दोषैर्न लिप्येत पापकर्मशतैरपि ॥ २०:७॥

[प्रकृतिः (२४)]

चतुर्विंशति यत्तत्त्वं प्रकृतिर्विधिनिश्चयः।
विकृतिश्च स विज्ञेयस्तत्त्वतः स मनीषिभिः ॥ २०:८॥

2a सर्वं] $K_{82}E$; सर्व° $C_{94}C_{45}$ • °दर्शित्वं] $C_{94}K_{82}E$; °दर्शीत्वं C_{45} **2b** मां] $C_{94}E$; मं K_{82} **2c** ऽस्मि] $C_{94}K_{82}E$; स्मी C_{45} **3a** चान्तं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; चान्तश् E **3b** सुरैरपि] $C_{94}C_{45}K_{82}$; सुरेरपि C_{45} **4cd** omitted in E **5ab** omitted in E **5c** °जः] $C_{94}C_{45}K_{82}$; यः E **6b** ब्रह्मा] $C_{94}C_{45}E$; ब्रह्म K_{82} **6c** °विंशः] $C_{94}C_{45}E$; °विंशत् K_{82}^{ac}, °विंश K_{82}^{pc} • स विज्ञेयो] $C_{94}C_{45}K_{82}^{ac}E$; सर्वज्ञेयो K_{82}^{pc} **7cd** तोयैर्न] $C_{94}E$; तोयी न C_{45}^{ac}, तोयेर्न C_{45}^{pc}, तोयै न K_{82} **7d** लिप्येत] $C_{94}C_{45}K_{82}$; लिप्यते E • जले] $C_{94}K_{82}E$; जलै C_{45} **8a** यत्] $C_{94}C_{45}K_{82}$; यन् E

DRAFT CSK

प्रकृतिप्रभवाः सर्वे बुद्ध्यहंकार-आदयः।
विकृतिं प्रतिलीयन्ते भूम्यादि क्रमशस्तु वै ॥ २०:९॥

[मतिः-बुद्धिः (२३)]

मतितत्त्व त्रयोविंश धर्मादिगुणसंयुतः।
सत्त्वाधिकसमुत्पन्नबोद्धारं विद्धि देहिनः ॥ २०:१०॥

[अहंकारः (२२)]

द्वाविंशति अहंकारस्तत्त्वमुक्तं मनीषिभिः।
भूतादि मम पञ्चाह रजाधिकसमुद्भवम् ॥ २०:११॥

[?]

एकविंशति यत्तत्त्वं सुशिरं विद्धि भो द्विज।
शब्दातीतं सुशिरत्वं सशब्दगुणलक्षणम् ॥ २०:१२॥

[शब्दः]

सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः।
तानामेकोनपञ्चाशच्छब्दभेदस्तदादयः ॥ २०:१३॥
एवमादीन्यनेकानि स्वरभेदा द्विजोत्तम।
गान्धर्वस्वरतत्त्वज्ञैर्मुनिभिः समुदाहृतम् ॥ २०:१४॥
वेणुमुरजतन्त्रीणां दुन्दुभीनां स्वनानि च।
शङ्खकाहलकांस्यानां शब्दानि विविधानि च ॥ २०:१५॥

[आकाशः]

आकाशधातुं विप्रेन्द्र शृणु वक्ष्यामि ते दश।
पायूपस्थोदरः कण्ठशङ्खौ मुखनासिकौ ॥ २०:१६॥
हृदिं च दशमं ज्ञेयं देह आकाशसम्भवः।
पुनरन्यत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ २०:१७॥
दश धातुगुणा ज्ञेयाः पञ्चभूतः पृथक्पृथक्।

9b बुद्ध्यहंकार-आदयः] $C_{94}C_{45}K_{82}$; बुद्ध्याहंकारकादयः E **9d** क्रमशस्तु] $C_{94}C_{45}$E ; यः क्रमस्तु K_{82} **10b** °युतः] $C_{94}K_{82}$E ; °युतम् C_{45} **10c** °समुत्पन्न] $C_{94}K_{82}$E ; °समुत्पन्नो C_{45} **10d** °बोद्धारं] em. ; °बोद्धा त $C_{94}C_{45}$E, °बोद्धा तं K_{82} • विद्धि] em. ; विधि $C_{94}C_{45}K_{82}$E **11b** उक्तं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; उक्त E **11c** भूतादि मम पञ्चाह] $C_{94}C_{45}K_{82}$; भूतादिर्नाम पञ्चाह E **11d** रजा°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; रजो° E • °ङ्गवम्] $C_{94}K_{82}$E ; °ङ्गवः C_{45} **12b** सुषिरं विद्धि] em. ; सुशिरं विद्धि $C_{94}C_{45}K_{82}$E, सुसिर वृद्धि C_{02} **12c** सुषिरत्वं] em. ; सुशिरत्वं $C_{94}C_{45}K_{82}$E **12d** °लक्षणम्] $C_{45}K_{82}$E ; °)ल)×णम् C_{94} **13a** ग्रामा] $C_{94}C_{45}K_{82}$; ग्रामाः E **13b** °विंशतिः] E ; °विंशति $C_{94}C_{45}K_{82}$ **13c** °कोन°] C_{94}E ; °कून° $C_{45}K_{82}$ **14b** °भेदा] $C_{94}K_{82}$; °भेदान् E **14c** गान्धर्वस्वर°] K_{82}E ; गान्धर्वासुर C_{94} **15b** स्वनानि] K_{82}E ; स्तनानि C_{94} **15cd** कांस्यानां शब्दानि] K_{82}E ; कांस्या)नां) ××नि C_{94} **16a** °धातुं] C_{94} ; °धातु K_{82}E **16c** °दरः] E ; °दर° $C_{94}K_{82}$ **16d** शङ्खौ] $C_{94}K_{82}$; श्रोतौ च E **17a** हृदिं] $C_{94}K_{82}$; हृदिश् E **17c** अन्यत्] C_{94}E ; अन्यं K_{82}

DRAFT by CSK

आकाशस्य गुणाः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ॥ २०:१८॥
अनाश्रयनिरालम्बमव्यक्तमविकारिता।
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं प्रकृतानि च ॥ २०:१९॥

[वायुः स्पर्शश्च (१९-१८)]

आकाशधातो[र्?] विप्रेन्द्र ततो वायुसमुद्भवः।
शब्दपूर्वगुणं गृह्य वायोः स्पर्शगुणः स्मृतः ॥ २०:२०॥
शब्दपूर्वं मयाख्यातं शृणु स्पर्श द्विजोत्तम।
कठिनश्चिक्कणः श्लक्षो मृदुस्निग्धखरद्रवाः ॥ २०:२१॥
कर्कशः परुषस्तीक्ष्णः शीतोष्ण दश च द्वयम्।
इष्टानिष्टद्वयस्पर्श वपुषा परिगृह्यते ॥ २०:२२॥

[प्राणाः]

प्राणोपानः समानश्च उदानो व्यान एव च।
नागकूर्मो ऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ २०:२३॥
दशवायुप्रधानैते कीर्तिता द्विजसत्तम।
धनंजयो भवेद्घोषो देवदत्तो विजृम्भकः ॥ २०:२४॥
कृकरः क्षुधकृन्नित्यं कूर्मोन्मीलितलोचनः।
नाग उद्घाटनं पुष्यं करोति सततं द्विज ॥ २०:२५॥
प्राणः स्वसति भूतानां निश्वसन्ति च नित्यशः।
प्रयाणं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राण इति स्मृतः ॥ २०:२६॥
अपनयत्यपानस्तु आहारं मनुजामधः।

18cd ≈ MBh 12.247.7ab **21cd** ≈MBh 12.177.34ab: कठिनश् चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो मृदुदारुणः
23 The next XX verses are parallel to a passage in the Bṛhatkālottara (NGMPP Reel No. B 29/59 Manuscript No. pra - 89): प्राणोपानः समानश्च उदानो व्यान एव च॥ नागः कुर्मोध्व कृकरो देवदत्तधनंययौ। प्राणस्तु प्रथमो वायुर्दशानामपि स प्रभुः॥ प्राणः प्राणमयः प्राण विसर्गापूरणं प्रति। नित्यमापूरयत्येष प्राणिनामुरसि स्थितः॥ निश्वासोच्छ्वासकामैस्तु प्राणो जीवसमाश्रितः। प्रयाणं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राण प्रकीर्तितः॥ अपानसहापानस्तु आहारं च नृणामधः। मूत्रशुक्रवहोवायुरपानस्तेन कीर्तितः॥ पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपितकफानिलं। समं नयति मात्रेषु समानो नाम मारुतः॥ स्पदंयभ्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्र प्रकोपनः। उद्वेजयति मर्माणि उदातो नाम मारुतः॥ व्यानो विनामयत्यंगं व्यानो व्याधिप्रकोपकः। प्रीतेचिनासी कथितो वाद्धिक्यात् व्यान उच्यते॥; cf. also Sārdhatriśatikālottara, Agnipurāṇa and Dīpikā by Aghoraśivācārya on the Mṛgendra

---

18c आकाशस्य] K_{82}E ; आकाश× C_{94} **21b** द्विजोत्तम] K_{82}E ; ×जोत्तम C_{94} **21c** चिक्कणः] corr. ; चिक्कनः $C_{94}K_{82}$; चिक्करः E **22a** परुष°] C_{94}E ; omitted in K_{82}^{ac}, परुषा° K_{82}^{pc} • तीक्ष्णः] K_{82} ; त्रीक्ष्णश् C_{94} ; तीक्ष्ण E **22b** द्वयम्] K_{82} ; द्वय C_{94}E **23c** नाग°] K_{82}E ; नाम° C_{94} • कृकरो] $C_{94}K_{82}$; कृकलो E **24b** कीर्तिता] K_{82} ; ⟨कीर्त्ति⟩ता C_{94}, कीर्तिताः E **24c** घोषो] C_{94}E ; योषो K_{82} **25a** कृकरः] $C_{94}K_{82}$; कृकर E **26a** प्राणः] $C_{94}K_{82}$; प्राणाः E **26b** नित्यशः] $C_{94}K_{82}$; नित्य यः E **26c** प्रयाणं] $C_{94}K_{82}$; प्रयाणा E **27a** अपनय°] K_{82}E ; अ⟨प⟩ × य° C_{94} **27b** °मधः] C_{94} ; °धमः K_{82}, °पवः E

शुक्रमूत्रवहो वायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ २०:२७॥
पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलम्।
समं नयति गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ २०:२८॥
स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोपनम्।
उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ २०:२९॥
व्यानो विनामयत्यङ्गं व्यङ्गो व्याधिप्रकोपनः।
प्रीतिविनाशकथितं वार्धिक्यं व्यान उच्यते ॥ २०:३०॥
दशवायुविभागे च कीर्तितो मे द्विजोत्तम।
दशवायुगुणांश्चान्यां छ्नु कीर्तयतो मम ॥ २०:३१॥
वायोरनियमस्पर्शो वातस्थाने स्वतन्त्रता।
बलं शीघ्रं च मोक्षं च चेष्टाकर्मात्मना भवः ॥ २०:३२॥

[तेजो रूपश्च (१७-१६)]

वायुनापि सृजस्तेजस्तद्रूपगुणमुच्यते।
शब्दस्पर्शसमज्योतिस्त्रिगुणं समुदाहृतम् ॥ २०:३३॥
शब्दः स्पर्शः पुरा प्रोक्तः शृणु रूपगुणं ततः।
ह्रस्वं दीर्घमणु स्थूलं वृत्तमण्डलमेव च ॥ २०:३४॥
चतुरस्रं द्विरस्रं च त्र्यस्रं चैव षडस्रकम्।
शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतो ऽरुणस्तथा ॥ २०:३५॥
श्यामः पिङ्गल बभ्रुश्च नव रङ्गाः प्रकीर्तिताः।
नवधा नवरङ्गानामेकाशीति गुणाः स्मृताः ॥ २०:३६॥
तेजोधातु दश ब्रूमः शृणुष्वावहितो भव।
कामस्तेजोक्षणः क्रोधो जठराग्निश्च पञ्चमः ॥ २०:३७॥
ज्ञानं योगस्तपो ध्यानं विश्वाग्निर्दशमः स्मृतः।
दश तेजोगुणांश्चान्यान्प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ २०:३८॥

28a पीतं] corr. ; पीत° $C_{94}K_{82}E$ • °घ्रातं] $C_{94}E$; °घ्राति K_{82} **29a** °धरं] $C_{94}K_{82}$; °धर° E (unmetr.) **29c** मर्माणि] $C_{94}K_{82}$; कर्माणि E **29d** उदानो नाम] $K_{82}E$; ⟨उ⟩×××× C_{94} **30c** प्रीति°] $C_{94}K_{82}$; प्रीतिर् E **31b** मे] $C_{94}K_{82}$; ये E **31c** °वायुगुणांश्] $C_{94}K_{82}$; °धातुगुणाश् E • चान्यां] $C_{94}K_{82}$; चान्यच् E **31d** कीर्तयतो मम] $C_{94}K_{82}$; कीर्तय मे द्विज E **32b** वातस्थाने] $K_{82}E$; वात×ने C_{94} **34a** शब्दः] $K_{82}E$; शब्द° C_{94} • प्रोक्तः] $C_{94}K_{82}$; प्रोक्ताः E **34b** रूपगुणं] $C_{94}E$; रूपं गुणं K_{82} **34c** ह्रस्वं] $C_{94}K_{82}$; ह्रस्व° E • दीर्घमणु] $C_{94}K_{82}$; °दीर्घलघु E **35a** चतुरस्रं द्विरस्रं] K_{82} ; चतुरस्रन्द्वि×स्रं C_{94}, चतुरस्रद्विरस्रश् E **35b** त्र्यस्रं] $C_{94}K_{82}$; तिस्रश् E **35c** शुक्लः] $C_{94}K_{82}$; शुक्लं E **35d** नीलः] $C_{94}K_{82}$; नील° E **36a** श्यामः पिङ्गल बभ्रुश्च] E ; श्यामः पिङ्गलो बभ्रुश्च C_{94}, श्यामश्च पिङ्गलो बभ्रुश्च K_{82}^{ac}, श्याम पिङ्गलो भ्रुश्च K_{82}^{pc} **36b** रङ्गाः] $C_{94}K_{82}$; रङ्गः E **36d** स्मृताः] $C_{94}K_{82}$; स्मृतं E **37a** तेजोधातु दश] $C_{94}K_{82}$; तेजोधातुर्दशं E **37c** तेजोक्षणः] C_{94} ; तेजक्षणः K_{82}, तेजेक्षणः E **37d** जठराग्निश्] $K_{82}E$; जठ×ग्निश् C_{94} **38b** विश्वाग्निर्] $C_{94}E$; विश्वाग्नि K_{82} **38c** दश तेजोगुणांश्] $C_{94}K_{82}$; दंशतेजोगुणाश् E

Draft by CSK

अग्नेर्दुर्धर्षवाप्नोति तापपाकप्रकाशनः।
शौचं रागो लघुस्तैक्ष्णं दशमश्चोर्धभाषितम् ॥ २०:३९॥
ज्योतिः सो ऽपि सृजश्चापि सरसो गुणसंयुतः।
चतुर्गुणाः स्मृता आपः विज्ञेया च मनीषिभिः ॥ २०:४०॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्च स चतुर्गुणः।
रूपादिगुण पूर्वोक्त अधुनाथ रसं शृणु ॥ २०:४१॥

[आपो रसश्च (१५-१४)]

कटुतिक्तकषायाश्च लवणाम्लस्तथैव च।
मधुरश्च रसान्षड्वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २०:४२॥
षड्रसाः षड्विभेदेन षड्त्रिंशगुण उच्यते।
आपधातुदशत्वन्यान्शृणु कीर्तयतो मम ॥ २०:४३॥
लाला सिङ्घाणिका श्लेष्मा रक्तः पित्तः कफस्तथा।
स्वेदमश्रु रसश्चैव मेदश्च दशमः स्मृतः ॥ २०:४४॥
दश आपगुणाश्चान्या कीर्तयिष्यामि तान्शृणु।
अङ्ग्यशैत्यं रसक्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ॥ २०:४५॥
जिह्वाविष्पन्दिनी चैव भौमान्दशगुणाञ्शृणु।
आपश्च बीज्यजाभूमिस्तस्या गन्धगुणः स्मृतः ॥ २०:४६॥
चतुरापगुणान्गृह्य भूमेर्गन्धगुणः स्मृतः।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥ २०:४७॥

[भूमिर्गन्धश्च (१३-१२)]

आपःपूर्वगुणाः प्रोक्ता भूमेर्गन्धगुणं शृणु।

39cd ≈ MBh 12.247.5cd: शौचं रागो लघुस् तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता **41ab** ≈ MBh 12.299.11ab: शब्दः स्पर्शश् च रूपं च रसो गन्धश् च पञ्चमः

39a अग्नेर्दुर्धर्षवाप्नोति] E ; अग्नेर्दुर्द्धषताप्नोति C_{94} , अग्ने दुर्द्धषताप्नोति K_{82} **39c** रागो] C_{94} K_{82} ; गङ्गा E **39d** दशमं चोर्धभाषितम्] K_{82} ; दशपञ्चोर्द्धभाषितम्] C_{94} ; दशमश्चोर्धभाषितम् E **40d** omitted in $C_{94}K_{82}$ **41a** रूपं] $C_{94}K_{82}$; रूपश् E **41c** पूर्वोक्त] $C_{94}K_{82}$; पूर्वोक्तं E **42a** लवणाम्लस्] $C_{94}K_{82}$; लवणान्तस् E **42c** रसान्] corr. ; रसां C_{94} , रसा K_{82}E **43a** °रसाः] $C_{94}K_{82}$; °रसा E • षड्वि°] C_{94}E ; षड्भिर् K_{82} **43a** आप°] K_{82}E ; ⟨आ⟩प° C_{94} • °न्यान्] corr. ; °न्यां $C_{94}K_{82}$, °न्या E **44a** सिङ्घाणिका] corr. ; सिघानिका C_{94} , सिंघानिका K_{82}E • श्लेष्मा] $C_{94}K_{82}$; शोष्मा E **44b** रक्तः] $C_{94}K_{82}$; रक्त° E **44c** रसश्] C_{94}E ; रसंश् K_{82} **44d** मेदश्] $C_{94}K_{82}$; मेदं E **45a** दश आप°] $C_{94}K_{82}$; दशश्चाप° E • चान्या] K_{82}E ; चान्ये C_{94} **45b** तान्] E ; तां $C_{94}K_{82}$ **45c** अङ्ग्यशैत्यं] $C_{94}K_{82}$; अग्न्यशैत्य° E **46a** °विष्पन्दिनी] K_{82} ; °वि⟨ष्⟩××नी C_{94} ; °निष्पन्दिनी E **46b** भौमान्दशगुणाञ्शृणु] E ; भौमान्यश्रवणाधमः $C_{94}K_{82}$ **46c** आपश्च बीज्य°] E ; आपश्चापीज्य° $C_{94}K_{82}$ **47a** °गुणान्] C_{94}E ; °गुणा K_{82} **47c** रूपं] C_{94} K_{82} ; रूपश् E **47d** पञ्चमः] $C_{94}K_{82}$; पञ्चम E **48a** आपः°] C_{94} ; आप° E • प्रोक्ता] C_{94} ; प्रोक्तो E **48b** भूमे°] C_{94} ; भूमि° E • शृणु] C_{94} ; स्मृत E

DRAFT by CSK

इष्टानिष्तद्वयोर्गन्धः सुरभिर्दुरभिस्तथा ॥ २०:४८॥
कर्पूरः कस्तुरीकं च चन्दनागरुमेव च।
कुङ्कुमादिसुगन्धानि घ्राणमिष्टं प्रकीर्तितम् ॥ २०:४९॥
विड्मूत्रस्वेदगन्धानि वक्त्रगन्धं च दुःसहम्।
जीर्णस्फोटितगन्धानि अनिष्टानीति कीर्तितम् ॥ २०:५०॥
भूमेर्धातु दशत्वन्यान्कथयिष्यामि तच्छृणु।
त्वचं मांसं च मेदं च स्नायु मज्जा सिरा तथा ॥ २०:५१॥
नखदन्तरुहाश्चैव केशश्च दशमस्तथा।
दशत्वन्यान्प्रवक्ष्यामि शृणु भूमिगुणान्द्विज ॥ २०:५२॥
भूमेः स्थैर्यं रजस्त्वञ्च काठिन्यं प्रसवात्मकम्।
गन्धो गुरुश्च शक्तिश्च नीहारस्थापनाकृतिः ॥ २०:५३॥
गुणं धातुविशेषश्च उत्पत्तिश्च द्विजोत्तम।
यथा श्रुतं मया पूर्वं कीर्तितं निखिलेन तु ॥ २०:५४॥
वैकारिकमहंकारं सत्त्वोद्रिक्तात्तु सात्त्विकः।
[बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च (११-२)]
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ॥ २०:५५॥
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव कीर्तितानि द्विजोत्तम।
हस्तपादस्तथा पायुरुपस्थो वाक्च पञ्चमः ॥ २०:५६॥
[श्रोत्रम् (११)]
श्रोत्रेण गृह्यते शब्दो विविधस्तु द्विजोत्तम।
वेणुवीणास्वनानां च तन्त्रीशब्दमनेकधा ॥ २०:५७॥
मुरज सौन्द पणवभेरीपटहनिस्वनम्।
शङ्खकाहलशब्दं च शब्दं डिण्डिमगोमुखम् ॥ २०:५८॥
कांसिकाहलमिश्रं च गीतानि विविधानि च।
[त्वक् (१०)]
त्वचया गृह्यते स्पर्शः सुखदुःखसमन्वितः ॥ २०:५९॥

48c द्वयोर्गन्धः] E ; द्वयो×× C_{94} **49a** कस्तुरीकं] C_{94} ; कस्तूरीकश् E (unmetr.) **49b** °गरु°] C_{94} ; °गुरु° E **49d** °कीर्तितम्] C_{94} ; °कीर्तितः E **50b** °गन्धं] C_{94} ; °गन्धश् E **50c** °स्फोटित°] C_{94} ; °स्फोटक° E **51a** भूमेर्] C_{94} ; भूमे E • त्वन्यान्] C_{94} ; त्वन्या E **51b** तच्छृणु] E ; ⟨त⟩×णु C_{94} **51c** त्वचं मांसं च मेदं च] C_{94} ; त्वचा मांसश्च मेदश्च E **51d** स्नायु] E ; श्नायुं C_{94} • सिरा] em. ; शिरास् C_{94} ; शिरस् E **52b** केश°] C_{94} ; केशा° E **52c** त्वन्यान्] E ; त्वन्याम् C_{94} **53a** रजस्त्वञ्च] C_{94} ; रजत्वश् च E **53b** काठिन्यं] C_{94} ; कठिन्यं E **54a** गुणं धातु°] E ; ⟨गुणन्धा⟩तु° C_{94} **55f** सत्त्वोद्रिक्तात्तु] corr. ; सत्त्वोदृक्तात्तु C_{94} , सत्त्वोनुक्तानु E **56c** पायु°] C_{94} ; स्नायु° E **56d** °पस्थो वाक्च] E ; °प⟨स्थो वा⟩× C_{94} • पञ्चमः] C_{94} ; पञ्चमम् E **58a** मुरज] E ; मुरव C_{94} • सौन्द] E ; मौन्द C_{94} **59a** °काहल°] E ; °काताल° C_{94} **59c** गृह्यते] E ; गृह्य× C_{94}

DRAFT by CSK

मृदुसूक्ष्मसुखं स्पर्शः वस्त्रशय्यासनादयः।
तीक्ष्णशस्त्रजलं शैत्य उष्णतप्तक्षतेक्षरः ॥ २०:६०॥
एवमादीन्यनेकानि ज्ञेयानीष्टं द्विजोत्तम।

[चक्षुः (९)]

चक्षुषा गृह्यते रूपं सहस्राणि शतानि च ॥ २०:६१॥
देवरूपविकाराणि नक्षत्रग्रहतारकाः।
मानुषानां विकाराणि ग्रामं नगरपत्तनम् ॥ २०:६२॥
वृक्षगुल्मलतानां च पशुपक्षिशरीसृपां।
कृमिकीटपतङ्गानां जलजानामनेकधा ॥ २०:६३॥
शैलदारवरोमाणि रूपाणि विविधानि च।
धातुद्रव्यविकाराणि रूपाणि द्विजसत्तम ॥ २०:६४॥

[जिह्वा (८)]

जिह्वया गृह्यते स्वादो हृद्याहृद्यो द्विजोत्तम।
फलमूलानि शाकानि कन्दानि पिशितानि च ॥ २०:६५॥
पक्वापक्व विशेषाणि दधिक्षीरघृतानि च।
व्रीह्योषधिरसानां च मिश्रामिश्रमनेकधा ॥ २०:६६॥
षड्धर्मप्रतिभेदेन रसभेदशत स्मृतम्।

[घ्राणम् (७)]

घ्राणेन गृह्यते गन्ध इष्टानिष्टो द्विजर्षभः ॥ २०:६७॥
गुडाज्यं गुग्गुलुर्भष्मचन्दनागरुकं तथा।
कस्तूरिकुङ्कुमादीनामिष्टो गन्धो मनोहरः ॥ २०:६८॥
व्रणमूत्रपुरीषाणां मांसपर्युषितानि च।
वातकर्मादिदुर्गन्ध अनिष्टः समुदाहृतः ॥ २०:६९॥

[हस्तकर्म (६)]

हस्तेन कुरुते कर्म विविधानि द्विजोत्तम।
माहेन्द्रं वारुणं चैव वायव्याग्नेयमेव च ॥ २०:७०॥
आग्नेयपवनादीनि कांस्यो लोहस्त्रपुस्तथा।
अग्निकर्माण्यनेकानि यज्ञहोमक्रियास्तथा ॥ २०:७१॥
सूर्यव्यजनवातेन मुखवातेन वै तथा।

60a °सुखं] E ; °सुख° C_{94} (unmetr.) **60c** शैत्य] E ; शैत्ये C_{94} **64a** °रोमाणि] E ; °होमानि C_{94} **64d** द्विजसत्तम] E ; द्विज(स)×× C_{94} **65a** जिह्वया] E ; ××या C_{94} **66c** °षधि°] E ; °षध° C_{94} **67b** °शतं] C_{94} ; °शत E **67cd** गृह्यते गन्ध इष्टा°] E ; गृ(ह्यते ग)××ष्टा° C_{94} **67d** °निष्टो] C_{94} ; °निष्टा E **68a** गुडाज्यं गुग्गुलुर्] C_{94} ; गुडाज्यगुग्गुलु E **68b** °गरुकं] C_{94} ; °गुरुकस् E **68d** गन्धो] C_{94} ; गन्ध E **69b** मांस°] E ; मास° C_{94} **70a** हस्तेन] C_{94} ; हस्ताभ्यां E **70c** माहेन्द्रं वारुणं] C_{45} ; ××न्द्रम्वारुणञ् C_{94} , मोहेन्द्रवारुणं E **71a** °पवना°] E ; °पचना° C_{94}

DRAFT by CSK

चमरचर्मवातेन वातयन्त्रं च वायवम् ॥ २०:७२॥
वारुणं तोयकर्माणि कुरुते विविधानि च।
रसोपरसकर्माणि तस्य पोषणकर्म च ॥ २०:७३॥
स्नानाचमनकर्माणि वस्त्रशौचादयस्तथा।
कायशौचं च कुरुते तृषानाशनमेव च ॥ २०:७४॥
नवमानि ह्यनेकानि वारुणं कर्म उच्यते।
माहेन्द्रं पार्थिवं कर्म अनेकानि द्विजोत्तम ॥ २०:७५॥
कुलालकर्मभूकर्म कर्म पाषाणमेव च।
दारुदन्तिमशृङ्गादि कर्म पार्थिवमुच्यते ॥ २०:७६॥
चतुष्कर्म समासेन हस्ततः परिकीर्तितम्।
[पादकर्म (५)]
पादाभ्यां गमनं कर्म दिशश्च विदिशस्तथा ॥ २०:७७॥
निम्नोन्नतसमे देशे शिलासंकटकोटरे।
तोयकर्दमसंघाते बहुकण्टकसंकुले ॥ २०:७८॥
[पायुकर्म (४)]
पायुकर्म विसर्गं तु कठिनद्रवपिच्छिलम्।
सरक्तफेनिलादीनि पायुशक्ति प्रमुञ्चते ॥ २०:७९॥
[उपस्थकर्म (३)]
उपस्थकर्म आनन्दं करोति जननं प्रजा।
स्त्रीपुंनपुंसकं चैव उपस्थं कुरुते द्विज ॥ २०:८०॥
[वाक्कर्म (२)]
वाचा तु कुरुते कर्म नवधा द्विजपुङ्गव।
स्तुतिनिन्दा प्रशंसा च आक्रोशः प्रिय एव सः ॥ २०:८१॥
प्रश्नो ऽनुज्ञा तथाख्यानमाशीश्च विधयो नव।
एता नवविधा वाणी कीर्तितो मे द्विजोत्तम ॥ २०:८२॥
[मनः (१)]
अधुना कथयिष्यामि मनसो नव वै गुणान्।
चलोपपत्तिः स्थैरं च विसर्गकल्पनाक्षमा ॥ २०:८३॥
सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः।

84 = MBh 12.247.9

73b कुरुते] E ; कुरु× C_{94} **74d** तृषा°] E ; तृष° C_{94} **76a** कुलालकर्म°] E ; कु⟨ल⟩××र्म्म° C_{94} **76b** कर्म] C_{94} ; कर्मं E **77d** दिशश्च विदिशस्] C_{94} ; दिशश्च विदिशन् E **78d** बहुकण्टक°] E ; ⟨बहु⟩××क° C_{94} • °कुले] C_{94} ; °युते E **79a** पायु°] C_{94} ; पाप° E **79d** पायुशक्ति] E ; पायुच्छक्ति C_{94} • °मुञ्चति] C_{94} ; °मुञ्चते E **80a** आनन्दं] C_{94} ; आनन्द E **81d** आक्रोशः] E ; ×क्रोशः C_{94} **82b** चा विधयो नव] em. ; च विधयो नय C_{94}, चाविधियो नयः E **83d** विसर्गं°] E ; विसर्गे C_{94} • °क्षमा] C_{94} ; °समा E **84a** चाशुता] E ; चाशुताञ् C_{94}

DRAFT by CSK

इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः समाधिता ॥ २०:८४॥
मनसो द्विविधं रूपं मनश्चोन्मन एव च।
मनस्त्विन्द्रियभावत्वे उन्मनस्त्वमतीन्द्रिय ॥ २०:८५॥
निगृहीता विसृष्टं च बन्धमोक्षौ तु साधनम्।
निगृहीतेन्द्रियग्रामः स्वर्गमोक्षौ तु साधनम् ॥ २०:८६॥
विसृष्टे इन्द्रियग्रामे दुःखसंसारसाधनम्।
सकलं निष्कलं चैव मन एव विदुर्बुधाः।
सकलं मननानात्वे एकत्वे मननिष्कलम् ॥ २०:८७॥

[उन्मनः]

विगतराग उवाच।
मनः स्ववेद्यं लोकानामुन्मनस्तु न विद्यते।
उन्मनः कथयास्माकं कीदृशं लक्षणं भवेत् ॥ २०:८८॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
उन्मनस्त्वं गते विप्र निबोध दशलक्षणम्।
न शब्दं शृणुते श्रोत्रं शङ्खभेरीस्वनादपि ॥ २०:८९॥
त्वचः स्पर्शं न जानाति शीतोष्णमपि दुःसहम्।
रूपं पश्यति नो चक्षुः पर्वताभ्यधिको ऽपि वा ॥ २०:९०॥
जिह्वा रसं न विन्देत मधुरास्लवतो ऽपि वा।
गन्धं जिघ्रति न घ्राणा तीक्ष्णं वाप्यशुचीन्यपि ॥ २०:९१॥
उन्मनस्तव मे ख्यातं सर्वद्वैतविनाशनम्।
भवपारगसुव्यक्तं निष्कलं शिवमव्ययम् ॥ २०:९२॥
स शिवः स परो ब्रह्मा स विष्णुः स परो ऽक्षरः।
स सूक्ष्मः स परो हंसः सो ऽक्षरः क्षरवर्जितः ॥ २०:९३॥
एष उन्मन जानीहि शिवश्च द्विजपुङ्गव।
कीर्तितो ऽस्मि समासेन किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ २०:९४॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे पञ्चविंशतितत्त्वनिर्णयो नाम विंशतिमो ऽध्यायः॥

84cd = MBh 12.247.10ab

84c इष्टा°] E ; ×ष्टा° C_{94} **84d** समाधिता] C_{94} ; समाधिना E **85b** चोन्मन] E ; चोत्मन C_{94} **85d** °तीन्द्रिये] em. ; °नीन्द्रिये C_{94} , °तीन्द्रिय E **86ab** omitted in E **87b** दुःख°] corr. ; ×ख° C_{94} , दुःखं E **89b** निबोध] E ; ×बोध C_{94} **89c** श्रोत्रं] C_{94} ; श्रोत्रे E **91b** °स्लवतो] E ; °स्लवनो C_{94} **91c** घ्राणा] C_{94} ; घ्राणो E **92a** उन्मनस्तव मे] E ; ×××××× C_{94} **94d** परिपृच्छसि] E ; प(रि)××× C_{94} Colophon: विंशतिमो] C_{94} ; विंशतितमो E